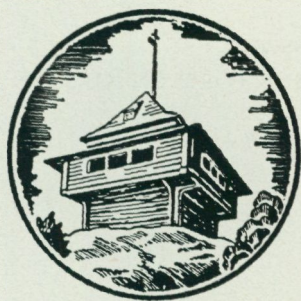

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1966

Redaktion:

GÖSTA BERG · HANS HANSSON

SAM OWEN JANSSON · SKANS TORSTEN NILSSON

Redaktionssekreterare: Ernst-Folke Lindberg

*Omslagets färgplansch återger C. P. Mazers porträtt av
C. J. L. Almqvist. Det är i Nordiska museets ägo.*

Tryckt hos Svenska Reproduktions AB, Stockholm 1967

FIGURRISTNINGAR I ORSA

av Ingemar Liman och Bo Sommarström

I sin beskrivning över Orsa socken i Dalälvsböckerna omnämner Karl-Erik Forsslund bl. a. en mjölkbod från Kväckselns fäbod med en dörr med "de kanske märkligaste ristningarna i Orsa". Han säger vidare: "Den dörren är en klenod, som skulle nogå vårdas och bevaras, och först och främst avbildas".¹

Något större intresse tycks dock inte byggnaden ha rönt i bygden fram till år 1960, då en privatperson inköpte mjölkboden för att överlämna den till Nordiska museet med förhoppning om att få den placerad på Skansen. Då köpet gjordes var boden illa medfaren och rivningsrisken stor. En mycket stark opinion mot att huset skulle bortföras vaknade emellertid i socknen, varför museet i samråd med donator enades om att låta nedmontera boden och tills vidare lagra den på Matsgården i Rättvik. Detta för att det nyvaknade intresset för att bevara byggnaden i Orsa skulle kunna ta form och ett praktiskt förslag framkomma. En livlig skriftväxling förekom under de närmast följande åren för att från den lokala hembygdsföreningens sida få fram ett förslag, som kunde antas av Nordiska museet. Problemet har synts svårslöst då inget av de alternativ, som presenterats, har kunnat anses så i detalj övertänkt, att museet kunnat återbörda mjölkboden till Orsa och samtidigt få garantier för dess bevarande?²

Mjölkbodarna på de dalska fäbodarna är traditionellt av ganska enkelt utförande — så också den aktuella från Kväcksel. Den är uppförd av svagt bilat timmer och försedd med vedtak. Byggnaden bär flera inristade årtal från slutet av 1600-talet och inget talar direkt emot att den skulle vara uppförd vid denna tid. I stort skulle mjölkboden kunna betraktas som typisk, utan några större avvikelser från traditionellt mönster. Den 86 × 46 cm stora

dörren däremot är med sina ristningar av stort specialintresse. Som framgår av fig. 2 förekommer åtskilliga stilerade figurer — särskilt dominerande är ryttarfigurerna. Vidare finner man årtalet 1661 samt initialer och bokstavskombinationer.

Bruket att rista figurer på eller i träbyggnader är väl spritt över hela Europa med större koncentrationer i Österrike, Syd-Tyskland och de skandinaviska länderna. Beträffande det svenska materialet intar det från övre Dalarna en klar särställning på grund av sin rikedom och sina variationer.³ Motiven kan växla oerhört från praktfulla jakt- eller stridsscener till enstaka häst- eller människofigurer. Vid enstaka tillfällen kan man peka på att förebilden varit en speciell händelse med klar förankring i verkligheten, men annars torde de många krigarbilderna, hästfigurerna, kyrkorna och båtarna, för att ta några exempel, kräva en annan ursprungsförklaring. Det torde vara ganska klart, att ett stort antal av dessa figurer ristats i magiskt syfte för att skydda byggnaden mot mänskligt eller övermänskligt intrång. Ofta är dessa figurristningar kombinerade med rent magiska symboler.

Vad ristningen på mjölkboden från Kväcksel beträffar får man emellertid förmodligen hänföra den till den förra gruppen, där ristaren velat illustrera en speciell händelse eller speciella föremål. Det är ytterst svårt att utröna om hela figurframställningen tillkommit samtidigt och om en eller flera ristare varit verksamma. I fråga om tidsbestämningen intar årtalet 1661 en så pass central plats, att man får förmoda att åtminstone någon del av ristningen tillkommit vid denna tid. Det finns också på andra håll i övre Dalarna relativt många ristningar från slutet av 1600-talet.

Beträffande den eller dem, som utfört ristningen vet man heller inget. Initialerna på dörren är svåra att placera i tiden, möjligen kan man säga att utformningen av bokstaven O i EOS kan tyda på 1600-talet. Bland övriga inskriptioner märks den egendomsliga bokstavskombinationen på dörrens nedre vänstra del. Forsslund finner den helt omöjlig att tolka och gissningar har förekommit, att det är en magisk formel. Läser man emellertid baklänges, kan man få fram orden E I S I SKATVN (i Skattungbyn).⁴

I stort överensstämmer ristningen på Kväckelsboden med flertalet andra dalska figurristningar på träbyggnader. Där finns

1. Mjölkboden intill stugans södra gavel.

ryttarfigurer, där finns hästbilder — det kanske mest spridda motivet av alla — där finns djur, människor och växter, alla ofta förekommande inom figurristningarnas motivkrets.

Det är emellertid flera detaljer i denna ristning, som avviker från vad man kan kalla traditionellt bruk. Djurfigurerna på dörrens högra halva är i sin utformning helt enastående inom det dalska ristningsområdet. Visserligen förekommer hornprydda djur på andra byggnader inom landskapet, bl. a. i en lada på Ärteråsens fäbod i Ore sn, men där står det ganska klart, att det rör sig om en älgfigur. I detta fall är hornkronorna av helt annan utformning. — Hästfigurerna med ryttare som tycks stå på hästens rygg skiljer sig också från gängse ristningsbruk. I så gott som alla andra fall är det klart att ryttaren sitter ned. — Kanske mest svårplacerad och svårtolkad är ryttarfiguren på det båt-

2. Övre delen av mjölkbodens dörr med ristningarna.

formiga underredet överst på vänstra dörrhalvan. Av rent tekniska skäl är det svårt att skilja de olika figurerna i denna grupp åt. De tycks vara ristade samtidigt och utgöra en enhet av flera detaljfigurer. Man kan knappast bortse från det båtliknande utseendet på de två halvmånformiga figurerna. Läger man därtill den ristning, som starkt påminner om ett ankare, längst ned till höger i gruppen ligger det nära till hands att tolka enheten som en överskeppning av häst och ryttare över ett vattendrag. Formen på båtarna är dock så starkt stiliserad att det är omöjligt att klart avgöra om de utgör en i denna del av Dalarna förekommande typ. Ristaren kan ha påverkats av en annan förlaga såsom fallet varit beträffande även andra båtristningar i landskapet.³

De två djurfigurerna med hornkronor kan utan större tvekan identifieras som renar, sammanlänkade som de är med var sin

människofigur. Särskilt klart är detta ifråga om djuret som drar en människa i en släde, ett motiv som inte gärna kan uppfattas som något annat än en renskjuts. Då en sådan är en karakteristisk lapsk företeelse⁵ finns det anledning att undersöka i vilka avseenden dessa renmotiv avbildar lapska förhållanden och om ristningarna har lapska stildrag.

Först bör framhållas, att renmotiven mycket väl kan ha utförts på grundval av direkta observationer. Renskötande samer i Dalarna förekommer visserligen numera endast i landskapets nordvästra del, i Idre socken, men tidigare — särskilt under 1600- och 1700-talen — uppehöll sig en del samefamiljer med sina renar ända nere kring Siljan.⁶ Det är t. o. m. möjligt, att samer vistats i trakterna kring Kväcksel t. ex. vid mitten av 1600-talet, ehuru vi inte kunnat finna belägg för ett så nära samband. Det kan i varje fall inte betraktas som särskilt märkvärdigt att finna lapska motiv bland ristningar av denna folkliga typ, eftersom det finns en hel del ungefär samtida uppgifter om dalallmogens relativt stora intresse för dessa samer⁷ — det är närmast förvånande att lapska motiv tycks vara unika för Kväckselns ristningar.

Vid följande beskrivningar av renmotivens innehåll gör vi samtidigt några jämförelser med konkreta lapska motsvarigheter. Utöver att jämförelserna kan vara av visst allmänt intresse, kan de också ge en bakgrund till avsnittet rörande lapska stildrag.

I likhet med de andra figurerna är renskjutsen starkt stiliserad, och följande synpunkter ges självfallet med all vederbörlig reservation. Av seldonen är endast dragremmen tydligt iakttagbar: denna *vuottá-rai'pe*⁸ knöts till ändarna på en *gæses*, luden skinnloka lagd på renens nacke och förd nedåt mellan frambenen; det är svårt att urskilja om lokan representeras på bilden av ett par parallella linjer tvärs över renens hals, då linjerna också kan vara naturliga sprickor i träet. Att dragremmen börjar strax bakom renens framben är verklighetstroget — att den sedan liksom släden stretar iväg långt under renen kanske framtvingats av närheten till kanten eller på att renen skuttar uppför en backe. Strax framför släden är ett kort streck tvärs över dragremslinjen, så tydligt utfört att det säkerligen markerar en dragremsfästare, *juk'kö-boallo*; det är en ofta förekommande liten tvärslå av

trä eller renhorn, som sticks in i en remögla, vilken är fäst vid ett hål i en ackjas främre del.⁹ Om vår tolkning är riktig, skulle denna lilla bilddetalj vittna om att ristaren sett renkördon på nära håll. Emellertid blir man litet tveksam, när man därefter betraktar utformningen av släden och dess passagerare. Den mänskliga figuren är nämligen placerad för långt fram, i synnerhet om den båtliknande släden skall föreställa en lapsk åkackja, *vuoggjem-geris*, där den åkande sitter på botten med bakstycket som ryggstöd.

Den andra figurgruppen med renliknande djur, som ses till vänster om renskjutsen, ger väl inte lika starka associationer till lapska förhållanden, i varje fall om den skulle betraktas oberoende av det nyssnämnda slädmotivet. Ovanför ett par träd eller buskar syns en människofigur i koltliknande dräkt, så kort att den i sydlapska sammanhang klart skulle kunna karakterisera en man. Denna figur håller i en rem, som leder fram till djurets nos; remmen kan vara en töm, *law'že*, fäst vid en grimma, *bag'ge* (ej utritad), eller helt enkelt en kastlina, *suoppân*, använd på motsvarande sätt. Det finns flera olika möjligheter att tolka bilden, som vore naturliga i samband med renskötsel, men troligast är att den framställer en sommarfärd med ren utan klövjebörda, som en kontrast till vinterfärden med släde.¹⁰

Det är säkerligen rimligt att uppfatta de två renmotiven tillsammans som en symbol för samerna som ett nomadiserande folk.

Är det möjligt att avgöra, om en same kan ha ristat dessa och kanske även andra figurer på Kväcksel-dörren? Ifråga om renmotiven som helheter finns det knappast tillräckligt med material från 1600- och 1700-talen att utnyttja för stiljämförelser, men vårt intryck har blivit, att Kväckselmotiven inte skiljer sig nämnvärt ur stilsynpunkt från de dokumenterade lapska motsvarigheterna (exempelvis fig. 3 a och b).¹¹

Håller vi oss däremot endast till hur renfigurerna utformats föreligger betydligt större jämförelsematerial från och med 1600-talet.¹² Efter vår genomgång av framförallt trumbilderna finner vi det svårt att tro, att en same skulle ha kunnat avbilda renar på det sätt som gjorts på Kväcksel-dörren. Att dragrenens bakropp blivit avsmalnande och dess bakben felvända kan naturligt-

3 a—d. Figurer målade på lapska trumskinn. Efter kalkeringar gjorda av Ernst Manker.

vis vara en tillfällig valhänthet. Och man bör också räkna med att Kväckselrenarnas hornkronor kan vara variantformer, eftersom nu renhorn är så ytterst olika växta, att många varianter används som en del av kännetecknen inom samernas rikt utvecklade system av benämningar på renar.¹³ Det är dock mindre sannolikt, att en renskötare *dessutom* skulle ha gjort de båda hornkronorna så stela och risiga som de verkar, jämförda med de vanligen mera båglinjiga hornen både i verkligheten och i lapska avbildningar. Med rätt få undantag har samerna till och med tecknat hornkronan schablonmässigt från sidan med en eller två stamgrenar riktad bakåt-uppåt-framåt i en väldig båge, ofta med en s. k. ögontagg riktad framåt längs nosen (se t. ex. fig. 3 c) – det är

en typ av *čoar've*, som karakteriserar tjurar och oxar, och det är mest oxarna som används som drag- och klövjedjur. Denna renhornskliché finner man i skiftande material och teknik från olika tider och sameområden, från de många trumskinsfigurer-na¹⁴ fram till Nils Nilsson Skums bågornade renar.¹⁵ Här avbildar vi endast en ristning på ett dörrstycke, som Gustaf Hallström år 1908 förvärvade hos ryska samer på Kolahalvön (fig. 4).¹⁶

De övriga figurgrupperna på vår dörr, mest hästar med eller utan ryttare, skulle kunna uppfattas som symboler för den bofasta dalaallmogen i klar kontrast till nyssnämnda bilder av renomaderna — om vi kunde räkna med en komposition för hela bildytan eller åtminstone för dess övre del. Märkligt nog kan man också bland dessa "svenska" motiv finna en viss anledning till jämförelser med samekulturen: de tre ryttarna har som ovan nämnts utförts så, att de förefaller stå på hästryggen, ett stildrag som inte återfinnes hos andra motsvarande ristningar i Dalarna men som däremot förekommer hos lapska trummålningar. De jämförbara trumfigurerna, med ryttare eller kors stående på hästryggen, föreställer många gånger bönder och andra bofasta, men ofta också sjukdoms- och döds gudomligheten *Rota* (som t. ex. i fig. 3 d).¹⁷

Samerna som konstnärer och samerna i konsten är ämnen, som länge ingått i Nordiska museets verksamhet rörande samekulturen. Tyvärr har ännu ingen grundlig etnologisk och konsthistorisk forskning ägnats detta material, en brist, som utgjort en av svårigheterna vid bedömningen av Kväckselristningarna.

Noter

¹ Karl-Erik Forsslund, *Med Dalälven från källorna till havet*, Del I, bok IV, Stockholm 1921, s. 12—13.

² Emellertid tycks vid sammanställningen av denna artikel i juni 1966 en lösning vara för handen i och med att Orsa Skattunge Hembygdsförening garanterat byggnadens återuppförande och säkerhet inom reservatet på Skräddar—Djurberga fåbodrar.

³ Ingemar Liman, *Figurristningar på träbyggnader i Dalarna*, Dalarnas Hembygdsbok 1964, "Timmerhus", s. 107—126.

⁴ Inskriptionen uttydd av antikvarie Elisabeth Svärdröm.

⁵ Renskjuts med ackja har ibland och på vissa orter använts även av icke-lapska bönder, köpmän, etc., som också avbildats av flera konstnärer,

4. Del av dörr med rist-
ningar. Från samer i
Notoserska byn, Kola-
halvön. (N.M. 112. 729
a.)

t. ex. David Klöcker Ehrenstrahl, vilken år 1670 målade industrimannen Abraham Momma-Reenstierna åkande i en renanspänd ackja (se sid. 25 i Årstadagboken, II, 1949).

⁶ Se t. ex. Axel Boëthius: Några anteckningar om lapparna i Dalarna, deras slöjd och skadliga djurfångst (Dalarnas Hembygdsförbunds Tidskrift, Årg. III, 1923, Häft. 1 och 2, sid. 20—26). Professor Boëthius har också framhållit behovet av ytterligare undersökningar, bl. a. en inventering av boplatser och andra lämningar efter dessa "gälappar" eller "stryklappar", som samerna ofta kallades i Dalarna.

⁷ Boëthius, a. a., bl. a. sid. 22.

⁸ Transkriptionen av lapska termer är i enlighet med Konrad Nielsen: Lappisk Ordbok (nordlapska). Varianter har inte medtagits.

⁹ Dragremmen kan också fästas direkt vid hålet i ackjans framdel. På både lapska och icke-lapska renskjutsbilder förekommer dragremsfästare sällan.

¹⁰ Jämför t. ex. med de ledda renarna på Hedemorabladet i Eric Dahlbergs Suecia Antiqua et Hodierna (1667—1716).

¹¹ Fig. 3 a—d är en av oss gjord sammanställning av följande figurer i Ernst Manker: Die lappische Zaubertrommel, II (Acta Lapponica, Vol. VI, 1950): a = Abb. 28/44:56, b = Abb. 124/43:31, c = Abb. 23/44:5, d = Abb. 52/1:30. — För flera exempel på renskjutsmotiv se Manker, a. a., Abb. 28, 29.

¹² Renfigurer förekommer sålunda på alla utom två av de 71 bevarade lapska trummorna, och ofta i stort antal (Manker, a. a., sid. 33).

¹³ Se Carl Gösta Widstrand: Lapp Reindeer Terminology. 1. A Collection of Horn Terms from Karasjok, Norway, i Lapponica. Essays presented to Israel Ruong, May 26, 1963 (Studia Ethnographica Upsaliensia, vol. XXI, 1964).

¹⁴ Manker har i sitt a. a. sammanställt några av de sydliga trumrenarna (Abb. 20), och även nordligare exemplar (Abb. 21).

¹⁵ Se exempelvis Skum: Same-sita — lappbyn, och Valla renar (Acta Lapponica, Vol. II, 1938, och X, 1955).

¹⁶ N.M. inv.nr 112,729.a (en av fyra bräddor med ristade renar, alla från samma by).

¹⁷ Se Mankers sammanställning, a. a., Abb. 52, med en analys av *Rota*-motivet sid. 98 ff. Jämför även med Dag Strömbäck: The Realm of the Dead on the Lappish Magic Drums, i Arctica (Studia Ethnographica Upsaliensia, Vol. XI, 1956).

SUMMARY

Figural carvings from Orsa

In the year 1921 the well-known author and regional historian Karl Erik Forsslund described some carvings on a hut-door (on which was also carved the date 1661) to a shieling known as Kväcksel, in the parish of Orsa in Dalarna. In connection with the fact that the shieling is now to be removed and set up in a cultural reserve within the district, the authors publish here a study of the carvings that are unique on buildings in Dalarna in one particular respect: the inclusion of reindeer in addition to the more common horse-and-rider motifs, which also occur in this case. The article contains a summary of the Dala and Lappish stylistic features in the carvings.